עשרה פרקי תשובה

(הגיונות יום כיפור)

מאת **ד"ר ישראל אלדד**

א. תשובה

בגליון ערב ראש השנה במסגרת „השולחן המרובע", שבעריכת גאולה כהן, השיבו אנשי־שם־ותואר שונים, אמן ושופט ופרופיסור, על שאלות שהוצגו להם בעניני אמונה, שכל, תפילה, אבל דברים מופלאים בפשטותם ועומקם, כפי שהשמיע בתכלית הקיצור, הבהירות ואף לא בלי הומור דק, ר' אריה לוין, המכונה „רב האסירים" ואינו אלא רב אסירי־התקווה־והאהבה, לא נאמרו מזמן על־ידי טובי ורבי ההגות אצלנו, שאף אחד כמוני, הזוכה זה שנים רבות לשתות מידיו ומעיניו ומפיו ומלבו מים זכים, נפעמתי למקראם. ואיני יכול, בבואי להעלות הגיונות אחדים בעניין זה של דת ואמונה, שלא להשתמש בטיפות בדולח אחדות מהם. ואשר לא קרא — יקרא, ואשר קרא יקראם שוב והיו כחדשים, ממש כתפילה זכה ומעיין מפכה.

„הפילוסופים משיגים בשכלם את הבורא עד שלא צריכים להתפלל אליו? חס ושלום. דרכי השם נסתרים ושום שכל לא ישיגם. הלא השכל מעורר תמיד קושיות ואיך אפשר שיידע גם את התשובות, כשכל הזמן הוא מקשה קושיות? אנחנו מבינים את הנהגת העולם? חס ושלום. ששה מיליונים קדושים שנטבחו ונשרפו — אנחנו מבינים את זה? אך איך אפשר לא להבין ובכל זאת לחיות? רק באמונה אפשר".

והרי לפניכם תמצית כל החכמות הפילו־ ופיות הקיומיות. הקירקגאריות וכיוצא בהן תנופה של יהודי מאמין עד תום. הרי פניכם הגדרה קטלנית, נוסח ברגסון, של שכל ומלאכתו מלאכת האנאליזה הקושייתית, שכל ההורס מבלי שיהא בכוחו לבנות. שאלה היא מהותו של השכל, אבל רק אמונה בונה ויוצרת, ומקיימת ים. אילו היו החיים תלויים בשכל בלבד, מן היו מתפוררים, או שהאדם־השכלי־ בד, היה מפורר. השכל זהה עם הקושיה. ימתי יש לו זמן להשיב תשובות? ומי יב? האמונה והאהבה והקדושה, משמע אלה הערכים שהם מעבר לשכל והם יסוד אדם שבצלם אלהים, ורק אלה ראויים קרא חיים.

ב. אהבה

י? אנחנו חניכי הרומאנים, כותביהם, קוראיהם, מסריטיהם, רואיהם, עושיהם, נו יודעים אהבה מהי? כזאת, שיודע אותו רב צדיק, לא ידע אף מאותו עולם שטוף רומאנים. רק מי שאוהב את האלהים באמת ובי־ ם יכול גם לאהוב את אשתו כאשר הב אותה הוא. אוהב בזמן הווה, הרבה ם לאחר מותה. לפני ימים מעטים ראיתיו : בשורה נתבשר. נתארס נכדו במרחקים. עושה בשמחתו הגדולה, באשרו הגדול? יעשה לאחר שיודה לאלהים? הוא רץ ית הקברות, אל הקבר שלה, אשתו המנוחה, „לבשר לה", ייו.

וכי מה? הוא בשכלו אינו יודע את מעשי ותולעה שם במעמקי העפר, מה ייעשה ר ודם, בגופו של אדם? אבל בכוח תו ואהבתו, אותו קבר ואותה מצבה ם הם, ושם הוא מתייחד עם אהובת־ זו, לבשר לה, לחלק עמה שמחתו, כי מה לשמחה שאין אדם יכול להעניק ממנה יאהב כל כך?

ג. חיים

אתי ראיון הוא מצטט דבר תורה ספיה, כאשר יצטט מישהו דבר פוסק בעל מדרש:

„חבקוק העמיד את כל העיקרים על אחד: „וצדיק באמונתו יחיה". אשתי, זכרונה לברכה, היתה דורשת פסוק זה של חבקוק, שכשם שאין הפסק בחיים כך אין הפסק באמונה. מי שמפסיק באמונה נפסקים לו חייו. מי שמאמין — חי עד יום מותו, את מאמינה בזה?"

חזרו קראו ובינו בלב: מי שמאמין — חי עד יום מותו. דבר אשה יהודית כשרה משכונת „משכנות" בירושלים. הגדרה של אמונה? לא. זו הגדרה עליונה ודינאמית של חיים. ואתה, אם קורא רגיל, אם קורא משכיל ואם פרופיסור לפילוסופיה או לפיסיקה גרעינית או לביולוגיה, זיל גמור מה שנאמר כאן בפשטות שכזאת: מי שחי ללא אמונה ואהבה וקדושה — מת לפני שגופו מת; אינו חי גם לפני מותו.

ד. כוונה

מספרים על אלזה לסקר־שילר המשוררת שכתבה גרמנית בגרמניה והיתה עבריה־ירושלמית עוד בטרם בואה לירושלים, בה יצאה נשמתה הגדולה בטהרה, שהיתה יושבת ביום כיפורים בבית הכנסת ומתפללת בדבקות ובכוונה עצומה ותוך כדי היותה שקועה בתפילתה, היא מוציאה מהארנק מאכל כל שהוא ומכניסה לפה. העירה לה אחת משכנותיה: גברתי, צום היום. נתכעסה מאוד המשוררת והרעימה על השכנה: אל תפריעי לדבקות.

וסיפור זה מזכיר, כמובן, את המעשה בנער השורק בבית הכנסת ביום כיפור. על כך אומר ר' אריה:

„אני יודע, אומרים: למה להתפלל בציבור כשכל אחד יכול להתפלל לבדו, בלבו, בדרכו? אבל כל אלה שאומרים את זה, אלה באמת מתפללים לבדם בלבם? שמעתי את הסיפור על היהודי התמים ששרק ביום הכיפורים. אבל כל מי ששורק היום — מתפלל?"

והרי לפניך התשובה לכל הזועקים לחופש השריקה, לתת לכל אחד לחוג את החג, לשבות שבתו כאוות נפשו. צאו וראו בתמונות ההן בעתונות של חוגגי ראש השנה ב„חיק הטבע" במשחק קלפים, או שמא גם זו תפילה שכזאת? לא כל חצוצרה — שופר, לא כל קקופוניה — סימפוניה, לא כל קשקוש זנב מכחול — אמנות מודרנית, לא כל קדשה — קדושה. ודאי שהכוונה עיקר, אך הנקל לו ליחיד בין ד' אמותיו למצוא את הכיוון ולהתוועד עמו, להידבק בו?

ה. תפילה בציבור

למה להתפלל בציבור? גם על כך משיב תשובה צדיק הדור שאינו אדמו"ר:

„יש תפילת יחיד, אבל הלא להתפלל בציבור זאת דרגה יותר עליונה. האם זו לא דרגה עליונה כשכל עם ישראל נחשב כיחיד, כאחד? אלהים אמנם שומע תפילת כל פה ואנחת כל לב, אבל התפילה בציבור היא למעננו ולא למענו... האין זו דרגה יותר עליונה, שאדם עומד ומתפלל לא רק על עצמו אלא על כלל עמו ושעם שלם עומד ומתפלל לא רק על עצמו אלא על כל יצור נברא בצלם ועל העולם כולו?"

ומי שקורא דברים אלה ולבו לו להבין ולא רק שכל טוחן, לא רק טחנת לוגיקה, למה לא ייכנס לשתף עצמו בתפילה כזאת בציבור, גם אם הוא עצמו סבור או רוצה שאנחנו נהיה סבורים שאין הוא מאמין, או כדברי הרב הקדוש:

„יהודי את אומרת, ולא מאמין? יוכל ויאמר שחרית, מנחה וערבית, ...אני לא מאמין — את מאמינה לו? אני לא מאמין לו. יוכל שיהא גם פילוסוף גדול — אם הוא יהודי, הוא מאמין... אפילו המיר את דתו. ההבדל בין יהודי לגוי, שכל יהודי נולד באמונה ויש בו ניצוץ מאברהם אבינו, אבל במשך הזמן נערם על הניצוץ כל כך הרבה אבק שכיסה את האמונה".

אומה עומדת עטופת טליתות ומתפללת על עצמה, על כל יצור, על עולם, ודוקא על גלי תפילות שהן כנהר איתן אדיר נובע ממעיינות אבות רחוקים וגדולים, אותו נהר, נהר אלפי שנים.

גם אם סבור אתה שאינך דתי, איך תוכל שלא לצרף עצמך?

מהלך אתה בדרך ורואה: קבוצת אנשים עומסת משא להטעינו, להוליכו. האם לא תגש לתת כתף גם מבלי לשאול מה המשא הזה שהיא עומסת?

והנה עומדים ביום זה, מיליונים יהודים בעולם כולו (ויש אנוסים המפחדים להתפלל בציבור) ועומסים לא משא־חומר כי אם משא־נפש, נפש וגם חטאים, ובתוכם גם חטאיך שלך, גם אם לא ביקשת מהם לעשות זאת, והם עושים זאת באמרם „אשמנו בגדנו" — בלשון רבים, או שמא אין בך כלום מכל אלה, לא חטא „הונאת רע", לא חטא „יצר הרע", לא חטא „צרות עין", לא חטא „טפשות פה" ואף לא „חטא שחטאנו לפניך בבלי דעת"?

הכנס, הכנס ועמוס עם עמך בית ישראל את המעמסה הזאת. היא גם שלך.

ו. פולחן

אלא מאי? זה פולחן? ואין אתה גורס פולחן?

אז בוא אתי והכנס למקום אחר, אם דברי רב קדוש המשתף אותך בתפילתו, האוהב אותך ומתפלל עליך גם אם אינך רוצה בכך, גם אם קליפתך העבה אינה רגישה ואינה ראויה לכך, אם דבריו אינם חודרים לתוכך, בוא, הכנס עמי אל מישהו אחר, לא רב, ולא דתי, אדרבא, איש־מדע אולטרה־מודרני, מדע, שאחר קופרניקוס ומארכס, נדמה היה שהוא־הוא ינחיל את המכה הניצחת לדת ולאמונה ולקב"ה בכבודו ובעצמו. בוא, נשמע דברי איש הפסיכואנאליזה.

בספר קטן־כמות ורב־איכות מצד כנותו ומידת הביקורת־העצמית דן אריך פרום בנושא „הפסיכואנאליזה והדת" (ספרי דגה, תשכ"ד). ולעניין הפולחן הוא אומר:

„הפנייה למסדרי־אחים, בדומה להתעסקות מופרזת בהתנהגות הוגנת, הכתובה בספרי הגימוסים, יש בה כדי להעיד על הצורך של האדם המודרני בפולחן, ועל ריקנותם של הפולחנים המבוצעים על ידו. הצורך בפולחן מוערך ללא ספק במידה פחותה מדי. כמעט בראה הדבר שהועמדנו בפני הברירה, ליהפך לדתיים או לשקוע במעשים פולחניים חסרי־משמעות... אילו ניתן להמציא פולחנים על נקלה, מן הדין היה ליצור פולחנים הומאניים חדשים... אך פולחנים אין מייצרים. הם תלויים בקיומם של ערכים משותפים כנים... פולחנים דתיים אינם בשום פנים אי־ראציונאליים תמיד. פולחן דתי של רחיצה (טבילה ונטילת־ידים) אפשר להסבירו כביטוי ראציונאלי בעל משמעות של טיהור פנימי, ביטוי סמלי לתשוקתנו לטוהר פנימי, המבוצע כפולחן לקראת פעילות התובעת מלוא הריכוז והדביקות. באותה דרך ניתן להסביר פולחנים כגון צום, טקסי נשואים דתיים, שאינם זקוקים לשום אנאליזה, מלבד אחת, זו המוליכה להבנת משמעותם המכוונת".

ובכן גם פולחן וגם לדעת פסיכואנאליטיקן אינו בהכרח עניין של פירוק יצרים סמויים ומעיקים, גם צום וטקס־נישואין־דתי אינם זקוקים לאנאליזה אם יש להם משמעות נכונה, והמשמעות המכוונת של פולחן התפילה היהודית וטקסי־דת יהודיים, כגון של נישואין, היא ברורה וקדושה, משמעות צורות מסורתיות אלו, היא מוסרית, ארצית ולאומית־היסטורית, זה נהר ההיסטוריה הנפשית שלנו מצד „הערכים המשותפים הכנים" נוסף לכובד המשקל שבעצם המסורת, נוסף להתקדשותם בדמים ובסבל של מקדשי השם על „כל נדרי", של אנוסי כל הדורות מספרד עד רוסיה הסובייטית. פולחן כגון זה של יום כיפורים, מ„כל נדרי" עד „נעילה", ובצום ובתפילה ובקול שופר עד קריאת „לשנה הבאה בירושלים השלמה", פולחן זה „התובע את מלוא הריכוז והדבקות", מה קדוש ממנו. מה קושיה ואנאליזה שאינן מתפרקות על ידו?

זו עוצמה שלא יכלו לה דתות ותורות, שלא פוררוה שיטות ומדעים, וגם זה האיל־המנגח האחרון שבאחרונים, זו הפסיכואנאליזה, נכנע בפניו.

ז. משכן הנפש

כאשר הניף קופרניקוס את כדור הארץ, הוציאו מייחוסו, ביטל את מרכזיותו, עשאו לאיזה כוכבון אחד מני מיליארדים הסובבים מאינסוף לאינסוף, אורו פני כופרים, חוורו פני מאמינים, בייחוד ראשי הכנסיה הנוצרית, ויש בכך עניין רב שרבני והוגי־יהדות לא נזדעזעו כלל מגילוי המדע הקופרניקאי ולא הרימו זעקת שבר וקריאת מחאה; על חורבן הארץ והמקדש קוננו יהודים, אך לפיחות כדור הארץ ולחורבן שמים כביכול. לא דאבו, אך על התיאולוגים האחרים ירדת אימה לאחר שהצליחו איכשהו, ולא במעט בעזרת הרמב"ם, לגבור על הפיסיקה ועל המיטאפיסיקה של אריסטו, באה מהלומה זו של קופרניקוס כאות כפירה וקץ האמונה. משל למה הדבר דומה? לאחד שנכנס לבורסה והודיע שנתגלה אוקיינוס של זהב, משמע מהיום ואילך הזהב כמוהו כעפר הארץ. ורק נס גדול ארע לנו שקופרניקוס זה לא יהודי היה ולא יכלו להאשים אותנו שהנה, גם את כדור הארץ צלבנו.

אך נס כזה לא ארע לנו לגבי שתי מהפכות אחרות, מעשי ידי יהודים.

אחרי קופרניקוס בא לו קארל מארכס והחל מגרש את אלהים גם מהכנסיות והקאטידראלות. הוכיח — ובמקרים רבים זה לא היה קשה כלל — שיותר משכוהני־דת משמשים כלי־קודש בידי אלהים, משמש אלהים כלי־קודש, וממילא לא־כל־כך־קודש, בידי כוהני־דת, לשלטונם, לבצעם, לרמות בו את העם המדוכא, להרעיל את ההמונים.

גורש אלהים מהטבע. גורש מהכנסיות (אולי נקם על שגרש את האדם מגן העדן?). מה נותר לו? לאן יברח?

קם וברח לו אל נפש האדם.

ואולי לכך גם נתכוון הרבי מקוצק:

בא אל תלמידיו ושאלם: היכן גר אלהים? נזדעזעו וענו: כל העולם מלא כבודו. ענה ואמר להם: שקר. אלהים גר בכל מקום שנותנים לו להכנס.

משמע אף לא בכל נפש באשר היא נפש, כי אם בכל נפש המאמינה בו. או: רק המקום שבו גר אלהים ראוי להקרא נפש.

ונדמה היה שכאן, לפחות, ישכון לנצח.

ויבוא פרויד.

ח. היצור והיצר

מה שהיה קופרניקוס לכדור הארץ היה פרויד לנפש האדם המודעת. ואולי חמור מזה. קופרניקוס רק שילב את כדור הארץ לעולם חוקים, למעגלי טבע ברורים ונמדדים. פרויד הטיל את הנפש לג'ונגל. וגרוע מדארווין. דארווין הכניס את סבא שלנו לג'ונגל, כאחד הקופים, אך גם הוציאנו משם. פרויד הצליח עד מאוד באנאליזה שלו, הצליח לפרק את הנפש שלנו ליסודותיה היצרים, אך התקשה עד מאוד להוציאנו מהג'ונגל הזה, אם כי זה היה מיטב רצונו ומאבקו.

ובין היתר הניף את מאכלת הניתוח שלו גם על הדת, או על שרידיה הנפשיים. הוא „חשף" מאחורי אלהים, מאחורי כל אמונה, מאחורי כל פולחן, את היצר המתחפש. אלהים איננו אבינו שבשמים. הוא איזה תחליף לאבינו הארצי.

אלהים שציווה לאברהם לעקוד את בנו יחידו, רק ניסה אותו, וברגע האחרון קרא: אל תשלח ידך.

האדם שבא לעקוד את אלהים, את יחידו האידיאי, לא חמל.

אלהים שביטל את הקרבת הבן, ציווה להטיל את החטאים על שעיר ולשלחו לעזאזל.

האדם נטל את כל הפשעים והעמיס אותם על אלהים ואמר לשלוח אותו לעזאזל. לשחרר, כביכול, את האדם.

„קצה של אשליה", אמר פרויד בספרו המיוחד לויכוח הדתי. אלהים היא אשליה. וסבור היה שבו ברגע שהוא מגלה את המהות האשלייתית של אלהים — ואיננו, כשם שסבור היה שדרך ריפוי האדם מתסביכיו הוא בפשטות על ידי גילויו. ולא נעסוק בכשלונות הטראפויטיים של הפסיכו אנאליזה. דיינו היום כאן בכשלונו בתחום הדת. גם מיטב תלמידיו מודים היום כי בתפישת הדת נכשל.

לא הועיל להם כלום לכל אלה, לכל משליטי הטבע, החוק, השכל, לכל המורדים באלהים, מגרשיו. לא הועיל. יכול גאגארין להודיע ב„עומק" רב בשובו מהחלל, שלא מצא שם את האלהים, יכול היה פרויד להתיימר שגילה את האשלייה. הוא חומק מדי פעם מרשתות השכל ההוא. גם הסכין הפרוידיאנית שננעצה באלהים, כביכול, נחלצה. היא פגעה באלילים בלבד שעדיין רבים הם, גם בקרב דתות מונותיאיסטיות־כביכול, אך לא פגעה ולא יכלה לפגוע באותה אלוהות שאיננה, כדעת פרויד הראשונית, נויירוזה ילדותית, גם אם היא עונה על משאלות ילד ואדם ואנושות, כל עוד משאלות אלו הן משיאי השאיפה הרוחנית.

כבר יונג הוציא את התפישה הפרוידיאנית של האלוהות מתחום התת־מודע הסובייקטיבי והעלה או העמיק אותו לתחום התפישה הקולקטיבית האנושית ובזאת לתחום האובייקטיבי. אך גם אריך פרום, שספרו הוזכר לעיל, שהוא פרוידיאני ולא יונגיאני, מנסה „לתקן" את טעויות רבו. גם אם רעיון מסויים מספק משאלה אין זאת אומרת שהרעיון איננו בעל תוקף (18־19, הערה).

ומה עוד, שאם אתה מוציא את עניין זה של משאלה ושאיפות מהדת, אתה מבטל את משמעותה של הדת בכלל. ודאי שהאלוהות והאמונה עונים על משאלות־נפש, אך לא כסברתו הג'ונגלית של פרויד, משאלות יצריות חייתיות. זה, אולי, היה אמת לגבי דתות אחרות, אך דוקא היהדות העלתה את המשאלות ואת האלוהות כאחת, בקבעה את האידיאה של אדם שנברא בצלם אלהים ואת שוויון האהבה של „ואהבת את ה' אלהיך" השקול כנגד „ואהבת לרעך כמוך", כסובלימאציה העליונה והקדושה ביותר של יצר האהבה באדם.

אריך פרום מגדיר תחילה את הדת כ„שיטת מחשבה ופעולה ששותפים לה קבוצת אנשים, המעניקים לפרט מסגרת לאוריינטציה ואובייקט להתמסרות" (26). ורק אח"כ ימשיך ויחייב את הפולחן הדתי שכוונתו התמסרות למוסר ולחיי קדושה ואהבה. הוא מכנה זאת דת הומאנית, שהאדם עומד במרכזה, אך הוא מודה, שלא הצליח האדם לעשות את ההומאניזם לדת.

ואין צריך לאמר היום לאיזה שפל הגיעו כל תחליפי הדת, במדע ובחברה־על־בסיס־מדע ובמהפכות־למיניהן: לאן נידרדר האדם שגרש את האלהים מכל מקום, גם מנפשו, לכאורה בשם רוח האדם. מי שהניף את שכלו וסכינו האנאליטי על צלם האלהים באדם, לא רק גילה את הקוף ואת היצר ואת החומר בלבד, שמאחורי האדם התרבותי, כי אם העלה את כל אלה לשלטון, לא הדבירם. האיש המאמין באמת גבר על החומר, גבר על הקוף, גבר על היצר והיה לאדם בצלם האלהים. מי שהמליך את אלהים בנפשו היה חופשי יותר מכל אלה שפרקו מעצמם את עול שמים־שאינם ואין־בהם־כלום.

והאדם המודרני, גם איש המדע הראציונאלי, גם פסיכולוג־היודע־כל־יצר, עומדים שוב ומחפשים את אלהים. מחפשים את הדרך אליו: מחפשים דרך תשובה. מי בביישנות, מי בהסוואה ומי בפשטות ובגלוי. אבל — כולם.

ט. משכן

חשבו כל החכמים ההם שלאחר גירוש האלהים הוא יישאר ב„חוץ", והם יישארו בפנים. והנה נתברר להם פתאום, ואולי לא לפתע פתאום, כי גם מתגלה יותר ויותר, שהם נשארו בחוץ, מפונים ומנושלים ומנובבים, והוא נשאר בפנים, בפנימו של עולם, בפנימה של כל מולקולה, בפנימו של כל יופי, בפנימו של כל יצר־באשר־הוא־טוב ובלתי־מוסבר מכוחם של אינטרסים מעמדיים ויצרים חייתיים.

הראציונאליזם התברר כבלתי, כאנטי הומאני ביותר. גם אריך פרום מודה: דוקא הזרמים המיסטיים בדתות נתגלו כהומאניות ביותר. לא מי שמחפש את האלהים בשכל העליון, כי אם מי שאומר בפשטות: אדם בצלם אלהים, מי שמדמה יצור ליוצרו (47).

ותחילה חשבו אצלנו, כאן, מקרוב, שאפשר להסביר על פי שכל למה חוזרים דוקא לשפה העברית, למה דוקא לארץ ישראל. ומשום כך אפשר יהיה לשוב אל אלה מבלי לשוב אל אלהי ישראל. ולאט־לאט נתגלו כוחות מיסטיים באמת מאחורי כל ההליכים והמעשים, וכל ההגיון (ראציונאליזאציה), היתה כקצף על פני מים עמוקים. וגם אלהים חוזר. חוזר בתשובה.

תחילה אמרו בנים: מילא, נבנה לו „מושב זקנים", או בלשון עדינה: „בית אבות", מין „שיכון ותיקים" לאלהים ולדת, ללא הועיל.

תחילה הלכו ילדים לראות פני תפילה מסקרנות.

אחר כך החלו לבקש טקס בר מצווה כדת וכדין.

ולהוציא כמה רעשנים פרופיסיונאליים ואחוזי נוירוזה באמת, רוצים גם בקיבוצים חופה וקידושים כדת משה וישראל.

ואומרים בלשון מבויישת „מסורת", כחיפוי.

ייתכן, בוודאי תתחדשנה צורות, יוחלפו „יוצרות", יעודנו יצרים, ורק היוצר, שממנו גם כוח היצירה הפלאי שלנו — רק הוא אחד לא יוחלף, לא ישתנה. הוא שקט כל כך ומחכה כל כך.

י. שערי תשובה

השערים לא בשמים הם. השערים הם בנו. ואלהים ישנו. זה הגדול והטוב אשר שלטונו בנו מעניק לנו חרות אמת.

ובלבד שנפתח את שערינו לפניו.

„פתח לנו שער": פתח את השערים שלנו. אין שער לשמים. הם פתוחים לרווחה תמיד. שערינו נעולים. שערי לבותינו חסומים, אטומים.

הרבה מאוד אבק ובוץ ומלט ומליצה גבוהה נערמו. נערמו מעלינו. אבל מתחת כל אלה הניצוץ האברהמי ישנו.

עד שיבוא המנער הגדול וינער את הערימות מעלינו, כאשר אנו מנערים אבק לשון ואבק אדמה.

יש נגב בנפש ששמם הוא יותר מנגב האדמה. וגם נגב הנפש לא ייגאל ולא יופרח אלא ממקורות המים הזכים, מי־קדומים מהארץ הזאת.

מקורות האמונה מחכים למוביל הגדול.